

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

K. KARIMOV SHÍǴARMALARÍNDÁ KIYIM-KENSHEK ATAMALARÍNÍN STILLIK QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

Zayrova Qanshayım,

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
úlken oqıtıwshısı, PhD*

qanshayimzayrova@gmail.com

Qulmuratova Periyzat,

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
1-kurs magistranti*

Annotaciya: *Bul maqalada qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı K.Karimovtıń shıǵarmalarınń tilinde ushırasatuǵın kiyim atamalarına stilistikalıq jaqtan sıpatlama berildi. Mádeniyatımızdın tiykarǵı belgileriniń biri bolǵan kiyim-kenshek atamalarınń kórkem shıǵarmalarda qollanılıw ózgeshelikleri, onıń tilin bayıtıwdaǵı xızmeti hám mánilik xarakteri ashıp berildi.*

Tayanış sózler: *stilistikalıq ózgeshelikler, tariyxıy sózler, leksikalıq birlikler, naqıl-maqal, metonimiyalıq usıl, jaw kiyim, duwqat shapan, aydınlı, papaǵ, qurım etik, palto, furajka h.t.b.*

Qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın kiyim-kenshek atamaları xalıq arasında keńnen paydalanıw menen birge, belgili kórkem sóz sheberleri dóretpelerinde qanday da bir dáwirdeń milliy ózgesheligin ashıp beriwde, sonday-aq qaharmannıń xarakterin, obrazlardıń tariyxıyılıǵın súwretlew maqsetinde qollanıladı. Avtor óz shıǵarmaların dóretiw procesinde tildin barlıq múmkinshiliklerinen, milliy ádebiy tilinen paydalanıwǵa háreket etedi. Shıǵarmanıń qunlılıǵı da mine usı til birliklerinen durıs paydalanıw arqalı asıp baradı. Qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı K.Karimovtıń shıǵarmaları tilinde pútkil xalqımızdın til baylıqlarınan, ásirese stillik imkaniyatlarınan keń paydalana bilgen. Jazıwshınıń shıǵarmalarınń kópshiligi tariyxıy waqıyalarǵa arnalǵanlıqtan, ondaǵı sózlerdin ayırımları mazmunlıq hám formalıq jaqtan búgingi kúnde siyrek ushırasatuǵın tariyxıy sózler, sonıń menen bir qatarda basqa tillerden kirip kelgen sózler menen bezetilgen. Ol óz dóretpelerinde tildin barlıq kórkem ózgesheliklerinen, sózlik qorınan orınlı paydalanıw arqalı, qaraqalpaq tiliniń hár tárepleme rawajlanıwına úles qosqan. Biz bul maqalamızda jazıwshınıń tiliniń kórkemliliǵın, sapalalıǵın esapqa ala otırıp, onıń shıǵarmaları tilinde qollanılǵan kiyim-kenshek atamalarınń stillik jaqtan qollanılıw ózgesheliklerine, onıń teoriyalıq máselelerine dıqqat awdarıwdı maqset etip qoydıq.

Kiyim sóziniń qollanılıw órisi júdá keń. Tilde bul sóz ulıwmalıq mánide, yaǵniy adamnıń bastan ayaǵına shekem kiyetuǵın kiyim atamaların táriyplew ushın paydalanıladı. Mısalı: bas kiyim, úst kiyim, ayaq kiyim sıyaqlı toparlarǵa ajratıp

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

qarawǵa boladı. Al jaw kiyim, jıyınlıq kiyim dep atalatuǵın formaları búgingi kúnde qollanıw órisi biraz tarayıp, kórkem shıǵarmalarda sol dáwirdiń xarakterin ashıp beriwde qollanıladı. Mısalı: Ústi –bası appaq un bolǵanın kórip erteń “*jaw kiyimin*” kiyip shıǵıw kerekligin oyladı [6:29]. “Jigit aǵası jupını eken” dep júrmesin, ózim de *jiyınlıq shapanımdı* kiyeyin [6:101]. Jazıwshınıń shıǵarmalarında qollanılgan kópshilik kiyim-kenshek atamaları jámiyettiń siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy rawajlanıwı menen gónergen sózlerge aylanıp, xalıqtıń kúndelikli turmısınan shıǵıp ketken. Mısalı: *Duwqat shapanınıń* belinen baylaǵan *mádeli belbewiniń* ushı dizesine túsip, ózi kelte boyın burınǵıdanda keltertip kórsetedi[6:3]. Jupını kóyleginiń sırtınan kiygen qara ğijim *bespentiniń* belin eski *aydınlı* menen buwıp, basına *gónetoz bóz jawlıq* taslaǵan, jıńshke burınlarına gilt shalǵısh taqqan [6:108]. ...ayaǵındaǵı qaraǵanda júziń kórinetuǵın aynaday etip tazalanǵan *qurım etiginiń* ókshesine tórt eli shıǵıp turǵan nál ornatılǵan... [6:45].

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı duwqat shapan – (duw parsı tilinen alıńanda eki) sózinen alınıp, eki qabattan ibarat astarlı qalıń shapan degen mánisti bildiredi [2:13]. *Beshpent* – kóylektiń sırtınan kiyetuǵın jeńi bar, astarlı kiyim. Bul kiyimdi erler de, hayallar da kiyetuǵın bolǵan. Mısallardaǵı *aydınlı*, *jawlıq* sıyaqlı kiyim atamaları hayal qızlardıń basına oraytuǵın oramaldıń túri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı arasında aydınlını teńiz tolqınları menen baylanıstıradı. Usı oramaldıń bezeklerinde yarım ay súwreti sáwlelengen. Usıǵan baylanıslı ayırım dereklerde aydınlı dep atalǵanın kóriwge boladı [1:5]. *Jawlıq* sózi ulıwma túrkiy tillerge tán sóz bolıp, bul sózdiń kelip shıǵıwın jaw feyiline -lıq affiksi tiykarında payda bolǵan hám mánilik jaqtan atqaratuǵın funkcionallıq xızmetine qaray qalıplesken. *Jawlıqtı* tiykarınan adamlar bastı kúnniń ıssısınan, suwıǵınan saqlaw ushın jawıp qorǵanadı [3:97]. *Qurım etik* – bul sózdiń kelip shıǵıwınıń tıp tiykarı rus tiline barıp taqaladı. Yaǵniy rus tilindegi *хромовый сапог* sózinen kirip kelgen bolıp, keyin ala xalıq tiline qolaylastırıp, awızeki formada qurım etik dep atalıp ketken.

Til jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan jámiyettiń, zamannıń ózgeriwi menen oǵan jańa sózler qosılıp, sózlik quramı keńeyip otıradı. Bul tildiń ózine tán qásiyeti bolıp tabıladı. XX ásirdiń basına kelip, qaraqalpaqlar Rossiya imperiyası quramına ótiw menen xalqımız arasına kóplegen jańa kiyim-kenshek atamaları kirip kele baslaǵan. Jazıwshı kópshilik tariyxıy shıǵarmalarında da sol dáwirdiń obrazın ashıp beriw maqsetinde, tilimizge jańadan kirip kelgen kiyim atamaların sheber paydalanǵan. Biraq waqıttıń ótiwi menen bul atamalar tildiń sózlik qorına tereń sińisip ketken. Qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın *papaǵ* ataması sońǵı dáwirlerde sırttan kirip kelgen

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

bas kiyim esaplanadı. Negizi, Kavkaz jaqlardan kelip, qaraqalpaq xalqınıń arasında ásirese jası úlken adamlar kiyiw dástúrge aylanǵan [3:48]. Mısalı: Awıllaslarına Berkinbaydın ústine kiygen gónetoz mawıtı shapanı, basına kiygen *papaǵı*, ayaǵına kiygen jiltıraq qurım etigi bulardıń barlıǵın, Ombıdı ma, Orınbordı ma birer ǵarrı qazatan birneshe manatqa satıp alǵan edi [6:190]. Papaǵ – qarakól terisinen tigiletuǵın bas kiyim. Bul kiyim ataması túrkiy tiline tán bolıp, rus tiline túrkiy tilinen ózlesken [5:325]. Bunnan basqa jazıwshı shıǵarmalarında mınaday atamalar ushırasadı: Gerbish basqısha basına júnnen toqılǵan qalpaq, ústine beli qınama *palto* kiygen, qolına zontik uslaǵan kishkene qızalaq payda boldı [6:231]. ...mańlayında qasnaǵı bar *furajka* kiyip, kók mawıtı kitelinen pogonları pópekli, beline kámár taǵıp, qılısh asınǵan orıs tóre qolındaǵı qaǵazǵa qarap, bir nárselerdi oqıdı ... [6:41]. Palto – qıs aylarında suwıqta kiyetuǵın, astarlı etip tigilgen jıllı úst kiyim bolıp, er hám hayal-qızlar teńdey qollanǵan. Palto ataması evropa tillerine fransuz tilinen ótken, al rus tili arqalı túrkiy xalıqlardıń tiline kirip kelgen [3:99].

Jazıwshı óziniń shıǵarmalarında kiyim-kenshek atamaların awıspalı mánilerde de sheberlik penen paydalanǵan. Tildegi nızamlıqlardan durıs paydalana alıw avtordın sheberligine baylanıslı. Mısalı: Dógeresine qatara úyler tigilgen alań qara, qońır *bórkler*, shekpen kiyip belin buwǵanlarǵa toldı [6:84]. Qızdın dógeregin qorshap alǵan qońır jasıl reńli *jegde jamılǵanı, taqıyalı, mádeli aydınlı oramallar oraǵanı*, biyday reń, qara torı, sarı sınılı, qara kóz qoy kózli, jası endi on tórt-on beske kelgenleri yamasa otızdan asıp, qırqqa shıǵıp káywanılıqqa jetiskenleri de bar edi [6:119]. – Nege qızarasań? Bir jigitke aǵası: – Nege qız almaysań? – dese jigit turıp: – Aǵajan, qız al dep qoymaysań maǵan, qız alayın desem *shapanım jaman...*, – degen eken [6:100]. Mısallarda keltirilgen *bórk* – tiykarınan er adamlardıń kiyetuǵın hár túrli teriden tigilgen bas kiyimniń ulıwmalıq ataması, al *jegde jamılǵanı, taqıyalı, mádeli aydınlı oramallar oraǵanı* degende hayal-qızlardı táriyplew arqalı metonimiyalıq usıldan nátiyjeli paydalanǵan. Sońǵı misaldaǵı *shapanım jaman* degen dizbek arqalı qaharmannıń awır turmıs keshiretuǵının, kúnin zorǵa kórip júrgenin astarlı mánide ashıp beriwge háreket etedi. Jazıwshı shıǵarmalarında telpek ataması ushırasadı. Telpek – qaraqalpaq tilinde tóbesi domalaq, qoydın seńseń terisinen jiyeklengen qısta kiyetuǵın ıssı bas kiyimdi bildirse, qazaq tilinde telpek tóbege ǵana kiyetuǵın dóńgelek juqa taqıyanı ańlatadı [3:47]. Mısalı: *Telpegin* basıp kiygen xızmetker kópshilikke aralasıp, kózden ǵayıp boldı [6:132]. Túrine qaraǵanda bunday “*telpek dirildespe*” toplımlarǵa túsip kórmegenligi sezilip tursa da, sózdi ornına qoyıp sóylegen Xalıqnazarǵa kópshilik ishlerinen súysinip turar edi [6:92]. Keltirilgen

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

mıssallardıń birinshisinde telpek ataması tuwra mánisinde bas kiyim mánisin bildirip kelgen bolsa, ekinshisinde metonimiyalıq usılda sózdiń mánisi awısıp qollanılǵan. Qaraqalpaqlarda ayırım dawlı máseleler “telpek dirildespe” dep atalǵan.

Jazıwshı óziniń shıǵarmalarında pikirdi tastıyıqlawda, personajdıń xarakterin ashıp beriwde ayırım folklorlıq shıǵarmalardıń úlgilerinen stillik maqsette orınlı paydalanǵan. Avtor quramında kiyim atamaları bar bolǵan naqıl-maqallardı qollanıw arqalı oqıwshı sanasına didaktikalıq mazmundı tereń jetkerip beriwge háreket etedi. Mısalı: “Kepin kiygen qaytıp kelmese, kebenek kiygennen dáme qıl” degendey qamalǵan adam qaytıp shıǵar, “teńi kelse teginge ber” desedi, bolıstıń malına qızıǵıp, “qızımdı jılatpayman” [6:143]. Bunı sezgen Asqardıń oyınan: “Tanıǵan jerde boy sıylı, tanımaǵan jerde ton sıylı” degen naqıl ótti [6:201].

Hárqanday jazıwshı yamasa avtor pikirdiń ótkiriligini, obrazlılıǵın támiyinlew maqsetinde tildiń leksikalıq birlikleri menen bir qatarda, az sóz benen kóp máni beretuǵın, úgit-násiyatlawshı mazmunǵa iye bolǵan naqıl-maqallardı keńnen paydalanadı. Bul avtordıń ózine tán stili bolıp tabıladı. Joqarıda keltirilgen naqıl-maqallardıń quramında qollanılǵan kiyim atamaları da, óziniń tuwra mánisinen uzaqlasıp, astarlı mánini bildirip, waqıyanı obrazlı jetkerip beriwde xızmet atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı K. Karimov óziniń shıǵarmalarında eski atamalar hám sońǵı dáwirlerde kirip kelgen jańa atamalardan, sonıń menen birge naqıl-maqallardan da xalıqtıń milliy koloritin ashıp beriwde sheber paydalanǵan. Sonday-aq kiyim atamalarınıń stillik qollanıwı, tilimizdiń ózine tán bolǵan múmkinshiliklerinen derek beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Dospanov.O, Allamuratov A, Tilewmuratov. G “Qaraqalpaqsha kórkem-óner atamalarınıń sózligi. Nókis, 1991.
2. Paxratdinov Q., Ótemisov A. “Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı parsısha sózler” Nókis, “Qaraqalpaqstan” 2017.
3. Zayrova Q. “Qaraqalpaq tilinde kiyim-kenshek atamalarınıń etnolingvistikalıq analizi” (PhD) diss. Nókis, 2022.
4. Zayrova.Q, Qulmuratova.P. The Use of the Names of Clothing Items in the Karakalpak Folklore //International Journal of Formal Education. – 2023. – T. 2. – №. 12. – S. 270-275.
5. Шанский. Н.М, Иванов.В.В, Шанская.Т.В Краткий этимологический словаре русского языка. Москва, 1975.
6. K.Karimov “Aǵabiy” Aqqapshıq III tom. Úrgenish, “Xorezm” baspası, 2016.